

6. ΕΚΠΡΟΣΩΠΟΙ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΟΥ ΣΚΕΨΕΩΣ

Υπὸ τὴν σύγχρονον σκέψιν ἐννοοῦμεν τὰς ἀπὸ τοῦ 17ου, ἰδίᾳ δὲ 18ου αἰ. καὶ ἐντεῦθεν, ἀναφανείσας σχετικὰς θεωρίας. Τὸ περιεχόμενον τῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης παρουσιάζει ἐξαιρετικὴν ἀνάπτυξιν. Ἀλλὰ καὶ ἡ ποικιλία τῶν διατυπωθεισῶν ἀντιλήψεων εἶναι ἀξιοσημείωτος. Ἀναφέρεται δ' αὕτη τὸ μὲν εἰς τὰς ἀπόψεις τῶν φιλοσόφων τῆς Ἱστορίας ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον, ὕπερ πρέπει ἡ Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας νὰ περιλαμβάνη, τὸ δὲ εἰς τὰς θεωρίας, αἵτινες καθορίζουν τὸν τρόπον τῆς διαρθρώσεως καὶ κατ' ἀκολουθίαν τὴν ἐρμηνείαν τῆς μορφῆς τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι. Ἀναφαίνονται δηλονότι πολλαπλαῖ θεωρίαι τόσοσιν ὡς πρὸς τὸν χῶρον, περὶ τὸν ὁποῖον πρέπει νὰ κινῆται ἡ Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας καὶ γενικῶς ὡς πρὸς τὸν ὕλικόν, ὕπερ πρέπει νὰ ἀποτελῇ ὑπόθεσιν αὐτῆς, ὅσον καὶ ὡς πρὸς τὰ γνωρίσματα, αἵτινα πρέπει νὰ προσδιορίζωσι τὴν μορφήν καὶ τὴν ἐξέλιξιν τῶν ἱστορικῶν γεγονότων. Κατωτέρω ἐρμηνεύομεν κατ' ἀρχὰς ποῖον, κατὰ τὴν σύγχρονον σκέψιν, εἶναι τὸ ὕλικόν τῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας.

Α'. ΑΠΟΨΕΙΣ ΣΧΕΤΙΚΑΙ ΠΡΟΣ ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΝ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Τὸ περιεχόμενον τῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας ὑπὸ μὲν τῶν παλαιωτέρων, καὶ δὴ τῶν ἐκπροσώπων τοῦ 18ου αἰῶνος, συνδέεται μετὰ μεταφυσικῶν στοιχείων, ὑπὸ δὲ τῶν μεταγενεστέρων ἢ διαρθροῦται τοῦτο ἐπὶ τὸ φιλοσοφικώτερον ἢ συνδέεται μὲ κοινωνικὰς ἀντιλήψεις. Κατόπιν τούτου διακρίνομεν τὰς ἐξῆς ἀπόψεις: α'. τὴν Μεταφυσικὴν, β'. τὴν Φιλοσοφικὴν καὶ γ'. τὴν Κοινωνικὴν, τὰς ὁποίας ἐν συνεχείᾳ ἐξετάζομεν.

α. Μεταφυσικὴ ἀποψις.

Ὡς σπουδαιότεροι ἀντιπρόσωποι τῆς ἀπόψεως ταύτης θεωροῦνται οἱ ἐξῆς:

α) Ὁ Gottfried Wilhelm Leibnitz (1646 - 1716) (1). Οὗτος, ἐκ Λειψίας καταγόμενος καὶ θεωρούμενος ὡς εἷς ἐκ τῶν σοβαρωτέρων Γερμανῶν φιλοσόφων τοῦ 17ου αἰ., ἀποδέχεται τὴν ὑπαρξιν ἀπείρων αἰδίων καὶ ἀμερίστων στοιχείων, καλουμένων *μονάδων*, αἵτινες ὡς ἀπλαῖ καὶ ἀσώματοι προσδιορίζουν κατὰ τὴν ἐνεργὸν αὐτῶν δύναμιν, ἥτις εἶναι ἀνάλογος

(1) Κων. Λογοθέτου: Ἡ ἰδεολογία τοῦ Λεϊβνιτίου. 1914, σ. 104 - 110.

Κων. Λογοθέτου: Ἡ ἰδεολογία τοῦ Λεϊβνιτίου. Ἀνάλεκτα Φιλοσοφικά καὶ Φιλολογικά. 1939, σ. 83 - 103.

Karl. Vorländer: Geschichte der Philosophie. 1927 II, σ. 150-153.

πρὸς τὴν φύσιν αὐτῶν, τὸν χαρακτῆρα τῶν ὄντων. Ἔχουν δηλαδὴ αὐται μεταφυσικὴν ὑπόστασιν καὶ κινουῦνται καὶ ἐνεργοῦν οὐχὶ ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιδράσεων ἀλλὰ κατὰ τὴν φύσιν αὐτῶν, δρῶσαι οὐχὶ ἄσκοπως ἀλλὰ κατὰ προδιατεταγμένην ἁρμονίαν, τὴν ὁποίαν θεία βούλησις ὡς κοινὴ ἀρχὴ αὐτῶν κατέστησε, καθορίσασα εἰς ἐκάστην μονάδα κατάστασιν συμφωνοῦσαν καὶ ἑναρμονιζομένην πρὸς τὴν φύσιν αὐτῆς καὶ πρὸς τὴν σχέσιν πρὸς τὰς ἄλλας μονάδας. Παρουσιάζουν δὲ αὐται διάφορον βαθμὸν δυνάμεως κατὰ τὴν φύσιν ἐκάστης καὶ κατὰ συνέπειαν διάφορον βαθμὸν τελειότητος, ἐξ οὗ λόγου δημιουργοῦν ἐν τῷ συνόλῳ κλίμακα βαθμολογικὴν καὶ σύστημα, τὸ ὀνομαστὸν ἔκτοτε σύστημα τῆς **Μοναδολογίας**. Διακρίνονται αἱ μονάδες αὐται ἀπὸ τὰ ἄτομα τοῦ **Δημοκρίτου** κατὰ τὸ ὅτι αὐταὶ μὲν εἶναι σημεῖα μεταφυσικὰ μὴ ἔχοντα ἔκτασιν, ἐνῶ τὰ ἄτομα τοῦ **Δημοκρίτου** εἶναι τὰ φυσικὰ ἐκεῖνα στοιχεῖα, ἅτινα δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν μόνον ὅτι ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὰς μεταφυσικὰς αὐτὰς μονάδας.

Ἐναλόγως τῆς τελειότητος ἔχουν καὶ διάφορον βαθμὸν σαφηνείας τῶν παραστάσεων. Οὕτως αἱ τελειότεραι παρουσιάζουν πληρεστέραν ἐνέργειαν ἐκδηλουμένην διὰ τῆς παραστάσεως, ἐνῶ αἱ ἀτελέστεραι ἔχουν περισσοτέραν ἀτέλειαν καὶ πάθος. Προέρχεται δὲ ἡ ἀτέλεια αὐτῶν ἀπὸ τοὺς περιορισμούς, τοὺς ὁποίους ἡ φύσις ἐκάστης μονάδος προβιάλλει κατὰ τὴν ἐκδήλωσιν τῆς ἐνεργείας της, ἐξ οὗ λόγου αἱ κατώτεραι θεωροῦνται ὑλικώτεραι. Ὡς ὅλη ὅμως δὲν νοεῖται τὸ τὸν χῶρον καταλαμβάνον συστατικόν, ἀλλ' ἡ αἰτία, ἣτις ὀδηγεῖ εἰς τὸν περιορισμὸν τῆς ἐνεργείας τῶν μονάδων. Κατ' ἀκολουθίαν ἐκάστη μονάδα παριστᾷ τὸ σύμπαν κατ' οἰκεῖον τρόπον λόγῳ τῆς ἰδιαιτέρας φύσεώς της καὶ ἀσαφέστερον ἢ σαφέστερον λόγῳ τοῦ διαφόρου καὶ ἀντιστοιχοῦ πρὸς τὴν φύσιν αὐτῆς βαθμοῦ τῆς τελειότητός της. Οὕτω δὲ δημιουργεῖ ἐκάστη μονάδα μετ' ἄλλων ὀργανισμούς, εἰς τοὺς ὁποίους αἱ μὲν κατώτεραι καὶ ἀτελέστεραι θεωροῦνται ἄψυχοι, αἱ δὲ ἀνώτεραι καὶ τελειότεραι παρουσιάζουν ἐντελέχειαν ἐνεργείας δεσπόζουσαν τῶν ἄλλων, καθ' ὅσον ἀναπτύσσουν διὰ τῆς ἐνεργείας αὐτῶν τελειότερας παραστάσεις. Αἱ παραστάσεις τῶν μονάδων, ἐφ' ὅσον αὐταὶ κινουῦνται οὐχὶ ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιδράσεων, ἀλλὰ κατὰ τὴν φύσιν καὶ τελειότητα αὐτῶν, χωροῦν κατ' ἰδίους νόμους καὶ οὐδεμίαν ἐπίδρασιν ἐξασκοῦν πρὸς ἀλλήλας. Συγκεκριμένως ἡ ψυχὴ καὶ τὰ φυτὰ καὶ τὰ ὄρυκτὰ εἶναι μονάδες, αἵτινες δὲν ἐπιδρῶν πρὸς ἀλλήλας. Ἡ ψυχὴ δὲν ἐπιδρᾷ ἐπὶ τοῦ σώματος, οὔτε καὶ ὁ Θεὸς ἐπεμβαίνει εἰς τὴν πορείαν τῆς φύσεως. Διότι ὁ Θεὸς ἐπλασεν ἐξ ἀρχῆς τὴν ψυχὴν καὶ τὸ σῶμα ὡς καὶ πάσας τὰς οὐσίας τοιοῦτοτρόπως ὥστε ἐκάστη νὰ παρακολουθῇ τὸν νόμον τῆς ἐσωτερικῆς αὐτῆς ἐξελέξεως μὲ πλήρη αὐτοτέλειαν, εὐρισκομένη ἐν συμφωνίᾳ πλήρει πρὸς πάσας τὰς ἄλλας οὐσίας, αἵτινες ἔχουν σχέσιν πρὸς τὸν ἑαυτὸν της (1). Οὕτως ὁ πόνος

(1) Χ. Ἀνδρούτσου: Λεξικὸν τῆς Φιλοσοφίας, σ. 225.

τῆς ψυχῆς ἑναρμονίζεται πρὸς τὸ πάθος τοῦ σώματος κατὰ τὴν ἐξ ἀρχῆς καθορισθεῖσαν προδιατεταγμένην ἁρμονίαν.

Τὸν ἕψιστον βαθμὸν τελειότητος παρουσιάζει ὡς μονίς ὁ Θεός, ὅστις μὲ ἀπειρον νόησιν, ἀπειρον ἀγαθότητα, ἀπειρον δύναμιν καὶ σοφίαν εὐρίσκειται εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς προδιατεταγμένης ἁρμονίας. Διὰ τοῦτο εἶναι ἡ αἰτία τῆς καθολικῆς ἁρμονίας καὶ ἡ πηγὴ παντός καλοῦ, ἡ ἀρχὴ τοῦ κόσμου. Ἄλλ' εἶναι καὶ ὁ σκοπὸς αὐτοῦ. Πάντα τείνουν πρὸς τὸν Θεόν, ὅπως ἐξ ἐκείνου ἐγένοντο. Ἡ ἔννοια δηλαδὴ τοῦ Θεοῦ σημαίνει ὄχι μόνον ὑψίστην πανσοφίαν καὶ παντοδυναμίαν, ἤτοι πηγὴν, ἐξ ἧς τὰ πάντα μὲ ἁρμονίαν καὶ τάξιν ἐγένοντο, ὥστε νὰ δικαιολογηθῆται καὶ ἡ ἀπειρος ἀγαθότης Αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ τέλος, ἤτοι ἐπιστροφὴν πρὸς Αὐτόν, τὴν ὁποῖαν τὰ πάντα ἐπιζητοῦν. Πίστις ἄρα πρὸς τὸν Θεὸν σημαίνει *πίστιν εἰς τὴν δυνατότητα μιᾶς προοδευτικῆς πραγματοποιήσεως τελειότητος ἐν τε τῇ φύσει καὶ ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῆς ἀνθρωπότητος*. Ἡ προοδευτικὴ αἴτη ἐξέλιξις καὶ τελείωσις, ἣτις διαδηλοῦται ὡς ἐπιστροφὴ πρὸς τὸν Θεόν, ἀποτελεῖ περιεχόμενον τῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας. Τοῦτο δὲ καταδεικνύει τὰς ἐπὶ τοῦ περιεχομένου ταύτης ἀπόψεις τοῦ Leibnitz. Κατὰ ταῦτα τὰ κύρια *γνωρίσματα* τῆς θεωρίας τούτου, ἅτινα ἐνδιαφέρουν τὴν Φιλοσοφίαν τῆς Ἱστορίας καὶ καταδεικνύουν τὸ περιεχόμενον αὐτῆς, εἶναι τὰ ἐπόμενα :

α) *Ὅτι ἁρμονικὴ εἶναι ἡ ἐξέλιξις τοῦ κόσμου*. Οὕτως ἁρμονίαν πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν εἰς τὴν ἐξέλιξιν σώματος καὶ ψυχῆς, σκέψεως καὶ πραγματικότητος, ἀτομικῆς καὶ κοινωνικῆς ἐνεργείας, ὡς καὶ αἰτίων καὶ σκοπῶν. Καὶ ἐπιτελεῖται ἡ ἁρμονικὴ αὕτη ἐξέλιξις οὐχὶ κατόπιν ἀλληλοεπιδράσεως, οὔτε κατὰ μεσολάβησιν τρίτου τινός, ἀλλὰ κατὰ προδιατεταγμένον σχέδιον, κατὰ τὸ ὁποῖον οἱ νόμοι ἐξελίξεως τοῦ ἑνὸς ἐκ τῶν δύο ὄντων ἑναρμονίζονται κατ' ἀντιστοιχίαν πρὸς τοὺς νόμους τῆς ἐξελίξεως τοῦ ἑτέρου ὄντος. Καὶ ναὶ μὲν ὑπάρχει τὸ *κακὸν* εἰς τὸν κόσμον, τοῦτο ὅμως δὲν καταστρέφει τὴν ἁρμονίαν, διότι νοούμενον ὡς ὑπάρχον ἐκ τοῦ περιορισμοῦ τῆς τελειότητος εἰς τινὰς μονάδας ἐξυπηρετεῖ τὴν ἀγωγὴν τῶν ἀνθρώπων κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς *Προνοίας τοῦ Ὑψίστου*. Ἐπιτρέπεται δηλαδὴ ἡ ὑπαρξις τοῦ κακοῦ διὰ νὰ κινηθῆ τὸ ἀντίθετόν του τὸ ἀγαθόν, καὶ οὕτω νὰ συγκρατηθῶμεν ἡμεῖς ἀπὸ τὴν ὀδυνηροτέραν πτώσιν. Ἐξ ἄλλου περιπτώσεις, αἰτινες ὑφ' ἡμῶν ἀποδίδονται εἰς τὸ κακόν, ἐν τῇ πραγματικότητι δὲν ἀνταποκρίνονται πρὸς τοῦτο. Διότι αἱ λεπτομέρειαι ὑπὸ τὴν περιορισμένην τοπικὴν ἢ χρονικὴν αὐτῶν σημασίαν, οὐδόλως καταδεικνύουν τὸ κύριον νόημα τῶν μονάδων. Τὸ νόημα τούτων εὐρίσκειται οὐχὶ εἰς τὰς ἐπὶ μέρος λεπτομερείας ἀλλ' εἰς τὸ εὐρύτερον γίνεσθαι τοῦ κόσμου καὶ τοῦτο διαπιστώνει, ὅτι ὁ κόσμος οὗτος εἶναι ἀσφαλῶς ὁ *κάλλιστος*.

β) *Ὅτι ὁ προσανατολισμὸς τῆς ἐξελίξεως κεῖται εἰς μεταφυσικὴν περιοχὴν, δεδομένου ὅτι τὰ πάντα κατατείνουσι πρὸς τὸν Θεόν, ὅστις ἀποτελεῖ καὶ τὴν αἰτίαν τοῦ παντός*. Κατὰ δὲ τὴν ἐξέλιξιν ταύτην δὲν νοεῖται

δέσμευσις τῆς βουλήσεως, ἀλλ' ἄσκησις τῆς ἐλευθερίας ταύτης ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι κυριαρχεῖ κατὰ τὴν ἐξέλιξιν ἡ βούλησις τῶν τελειότερων μονάδων, ἣτις ἐξουδετερώνει τὰ προσκόμματα, ἅτινα ἀποδίδονται εἰς τὴν ἀτελῆ λειτουργίαν κατωτέρων μονάδων. Νοεῖται δηλαδή ἐλευθερία τῆς βουλήσεως ἐκ τῆς ἁρμονικῆς κινήσεως, τὴν ὁποῖαν παρουσιάζει ἡ ἱκανότης τῆς τελειότερας μονάδος, ὅπως ἁρμονικὴ ἄσκησις τῆς βουλήσεως ὑπάρχει καὶ εἰς τὸν Θεόν, πιστοποιουμένη ἐκ τοῦ πνεύματος τῆς θείας πολιτείας καὶ ἐκ τῆς ἁρμονίας τῆς ὕλης κινήσεως τοῦ κόσμου.

Ἡ ἐλευθερία συνεπῶς τῆς βουλήσεως τῆς ὑψίστης καὶ τελειοτάτης μονάδος, τοῦ Θεοῦ, ἀναφαίνεται καὶ εἰς τὰς ἄλλας μονάδας, τὰς κατωτέρας, μόνον ἐφ' ὅσον ἐκεῖναι ἔχουν φύσιν παρουσιάζουσαν ἀκτινοβολίαν αὐτοῦ, ὅποτε ἔχουν καὶ τὴν ἱκανότητα νὰ καλλιεργῶσι τὴν ἁρμονικὴν ἐξέλιξιν.

γ) Ὅτι διὰ τῆς Μοναδολογίας τοῦ Leibnitz ἀφ' ἑνὸς μὲν αἴρεται ἡ διαρχία ὕλης καὶ πνεύματος, ἐφ' ὅσον τὰ πάντα σχετίζονται μὲ τὸν βαθμὸν σιμωφίας καὶ τελειότητος τῶν μονάδων, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀποπειρᾶται **συμβιβασμὸς μεταξὺ μηχανικῆς καὶ τελολογικῆς ἐξελίξεως τοῦ σύμπαντος.**

β) Ὁ Γερμανὸς φιλόσοφος καὶ ποιητὴς Johann Gottfried Herder (1744-1803). Οὗτος εἰς τὸ ἔργον του: «Σκέψεις περὶ τῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητος» ἀναφέρει ὅτι ἡ ἀνθρωπότης κινεῖται ὑπὸ τὴν παρόρμησιν ἐσωτερικῶν δυνάμεων κατὰ **προοδευτικὴν ἐξέλιξιν** (1). Τοιαύτη νοεῖται καὶ εἰς τὸν ἐπὶ μέρος ἀνθρώπον, δεδομένου ὅτι ἡ ψυχὴ αὐτοῦ πλαισιοῦται ἀπὸ θεϊκὰ στοιχεῖα. Λιὰ τοῦτο ὁ ἀνθρώπος εἶναι πεπρωτισμένος διὰ **βουλήσεως καὶ διανοήσεως** καὶ ἔχει τὴν ἱκανότητα νὰ δημιουργήσῃ ἐκ τοῦ ἑαυτοῦ του ὅ,τι εἶναι δυνατόν καὶ πρέπον νὰ γίνῃ ἐξ ἑαυτοῦ διὰ τὴν ἐξύψωσίν του. Ὅλαι δὲ αἱ ἐπιστῆμαι καὶ αἱ τέχναι, αἵτινες δημιουργοῦνται ὑφ' ἡμῶν, ἔχουν σκοπὸν νὰ ἐξανθρωπίσωσιν ἡμᾶς (2). Τὴν προοδευτικὴν ὁμῶς ἐξέλιξιν δὲν ἐννοεῖ κατὰ τρόπον, ὅστις ἐμφανίζει τὸ παρὸν κατώτερον τοῦ μέλλοντος καὶ τὸ παρελθὸν κατώτερον τοῦ παρόντος. Λιὰ μέσου τῆς ἐξελίξεως τῶν γενεῶν ἀποδέχεται συνοχὴν τούτων, ὡς ἀποδέχεται καὶ συνοχὴν πνευματικὴν κατὰ μίαν πορείαν, καθ' ἣν **ἐκάστη φάσις ἔχει τὴν ἀξίαν της** (3). Οὕτως ἐκάστη ἐποχὴ ἔχουσα ἴδιαν αὐτονομίαν ἀποκαλύπτει τὴν ἀξίαν της, ὅπως ἐκάστη ἡλικία ἐνέχει τὴν ἀξίαν της. Δὲν σημαίνει ὅμως τοῦτο ὅτι ἐκάστη ἐποχὴ εἶναι ἀδιάφορος πρὸς τὰς ἄλλας. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι αὕτη παρουσιάζει τὴν ἀνεπανάληπτον φυσιογνωμίαν της μὲ ἐκδηλον τὴν ἀξίαν της, ἀποτελεῖ ταυτοχρόνως ἡ ἴδια

(1) Johann Gottfried Herder: Ideen zur Geschichte der Menschheit. 1869, σ. 122-125.

(2) G. F. Lipps: Αἱ περὶ κόσμου καὶ ζωῆς ἀντιλήψεις. Μετάφρ. Γ. Παναγιωτίδου. 1932, σ. 80.

(3) Παναγ. Κανελλοπούλου: Ἱστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πνεύματος. Τόμος Α'. Ἔκδ. Β', σ. 443.

και βαθμίδα ιστορικήν, κατά την οποίαν ή αξία της μεταβιβάζεται δια τῶν παραδόσεων εἰς τὴν ἐπομένην γενεάν. Τοιουτοτρόπως φθάνομεν εἰς τὴν ὑψίστην ἐξέλιξιν τῆς ἀνθρωπότητος, κατά τὴν ὁποίαν ἀναφαίνεται ή κατάστασις τοῦ ἀνθρωπισμοῦ, ἤτοι ή κατάστασις ἐκείνη, καθ' ἣν ἐπιτελεῖται συσσώρευσις τῶν ἀξιῶν τῶν προηγουμένων βαθμίδων και καθ' ἣν ἕκαστος ἀνθρωπος ἀτενίζει τὸν συνάνθρωπον ὡς ἱερόν, ἐξυπηρετῶν αὐτὸν μὲ λόγον και καρδίαν, διηρθρωμένα δια θεϊκῶν στοιχείων. Τοιαύτην πορείαν προσβλέπει ὁ Herder δια τὴν ἀνθρωπότητα, διότι ὁ Θεὸς εἶναι ή αἰωνία ρίζα πάντων, ή πηγή τῆς ἐξελίξεως ὅλου τοῦ κόσμου. Δια τοῦτο ἀρμονία και ρυθμὸς διέπει ὁλόκληρον τὸ σύμπαν και νομοτέλεια και τάξις ὑπάρχει εἰς τὴν ζωὴν. Ἡ δὲ νομοτέλεια αὕτη και ή τάξις ἐκφράζουν τὴν θείαν δύναμιν, τὸν Θεῖον Λόγον.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καταδεικνύονται τὰ ἐξῆς γνωρίσματα, ἵτινα περαιτέρω θὰ γνωρίσωμεν καλύτερον και εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρωπισμοῦ και ἅτινα παρουσιάζουν τὴν ἀντίληψιν τοῦ Herder ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον τῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας:

α) Ὅτι τὸ περιεχόμενον ταύτης διαδηλώνει τὸν *ιδανικὸν χαρακτήρα τῆς ἐξελίξεως τῆς ἀνθρωπότητος*, καθ' ἣν ἕκαστη ἐποχή, ὅσον δήποτε και ἂν ἀπὸ τοὺς ἄλλους θεωρῆται σκοτεινή, δια τὸν Herder ἐμφανίζει στοιχεῖα εὐνοήσαντα κατά τινὰ τρόπον και βαθμὸν τὴν περαιτέρω βαθμίδα τοῦ πολιτισμοῦ και καταξιώνοντα ἐκείνην.

β) Ὅτι ή στροφή τῆς ἱστορίας πρὸς τὸ ἀπόλυτον εἶναι συνέπεια τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι πηγή τοῦ παντός, και καθ' ἀκολουθίαν ὁφείλεται εἰς τὰ ἐν τῇ ψυχῇ ἐκάστου ἀτόμου κυριαρχοῦντα θεϊκὰ στοιχεῖα, ἐξ ἧς αἰτίας ἐν τῷ κόσμῳ κυριαρχεῖ ἀρμονία και ρυθμὸς. Ἡ δὲ ἱστορία παρουσιάζει τὰς βαθμίδας αὐτὰς τῶν ἐκάστοτε ἰδανικῶν και τὴν συνοχὴν τῆς τελειώσεως.

γ) Ὅτι εἰς ἕκαστην ἐποχὴν δημιουργεῖται δια τὴν παιδείαν τὸ ἰδιαίτερον καθῆκον νὰ καταστήσῃ τὰς ἀξίας τῆς ἐποχῆς αὐτῆς δια τῶν παραδόσεων περιεχόμενον τῆς ἐπομένης ἐποχῆς.

δ) Ὅτι ἕκαστος ἀνθρώπος ἔχει καθῆκον νὰ φθάσῃ εἰς τὴν σφαῖραν τῶν ἀξιῶν, νὰ ἀποκτήσῃ και γνωρίσῃ τὴν πρὸς τὸ πρᾶγμα καθ' ἑαυτὸ (Ding an sich) ἀνταποκρινομένην ἀλήθειαν, τὴν τέχνην, τὴν ἠθικότητα και γενικῶς πᾶν περιεχόμενον ἀπολύτου κύρους. Εὐρίσκεται ὁμοίως οὗτος ταυτοχρόνως ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν τῶν φυσικῶν νόμων και τῶν ἐπιδράσεων τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου. Δια τοῦτο ή βούλησίς του εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν δὲν εἶναι ἐλευθέρα. Ἔχει ὁμοίως ὡς νοητὸν ὄν τὴν τάσιν νὰ πραγματοποιήσῃ τὸν σκοπὸν αὐτοῦ. Ὁ λόγος τότε τίθεται ἀντιμέτωπος τῶν φυσικῶν περιορισμῶν. Δια τοῦ ἀυτοφωτισμοῦ, τὸν ὁποῖον ἐπιτυγχάνει, κινεῖται ὁ ἀνθρώπος βαθμηδὸν ἀπὸ τῶν φυσικῶν αὐτοῦ καταστάσεων πρὸς τὸν ὑπεραισθητὸν κόσμον. Κατὰ

τὸν κόσμον αὐτὸν ρυθμίζει κατόπιν τὴν σκέψιν του καὶ τὴν ἐνέργειάν του. Ἐξ αὐτοῦ καὶ μόνον δημιουργεῖται ὁ *ἠθικὸς νόμος*, ὅστις προσδιορίζει τὴν ἀξίαν τῆς ἐνεργείας του. Οὐχὶ δηλαδὴ τὰ ἐξωτερικὰ ἀγαθὰ, οὐδὲ ἡ ἀνάγκη τῆς ἱκανοποιήσεως τῶν ἐγωκεντρικῶν του ἰδιοτελειῶν ὀδηγοῦν εἰς τὸ ἀγαθόν, ἀλλ' ἡ κατόπιν τῆς αὐτενεργοῦ κινήσεως τοῦ λόγου προσαρμογὴ τῆς ψυχῆς πρὸς τὸν νόμον αὐτόν, ἣτις γίνεται αὐτοβούλως καὶ ἄνευ ἐσωτερικῶν ἢ ἐξωτερικῶν ἐξαναγκασμῶν (1).

Ἡ δυνατότης ὅμως τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ ἠθικοῦ νόμου στηρίζεται εἰς ὁρισμένας *προϋποθέσεις*, αἵτινες περιέχουν καὶ τὴν ἐγγήσιν τῆς ἐπιτεύξεως τῆς τελειώσεώς του. Εἶναι δὲ αὗται αἱ ἑξῆς :

α) *Ἡ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως*. Ἐάν αὕτη δὲν νοηθῆ, ἂν δηλονότι δεσμευθῆ ἡ ἔφεσις τῆς ψυχῆς πρὸς τὸ ἀγαθόν, τότε καὶ τὸ καθῆκον δὲν εἶναι νοητόν. Μόνον ὅταν ἡ ψυχὴ ἀπελευθερωθῆ τῶν ἐξαναγκασμῶν καὶ ἔχῃ ἢ βούλησιν τὴν ἐλευθερίαν της, εἶναι δυνατόν νὰ διαδηλωθῆ τὸ καθῆκον.

β) *Ἡ ἀθανασία τῆς ψυχῆς*. Ἐπειδὴ ἡ τελειότης τοῦ ἀνθρώπου δὲν δύναται νὰ νοηθῆ ἀπολύτως εἰς αὐτὴν τὴν ζωὴν, μόνον ἡ ἀθανασία τῆς ψυχῆς παρέχουσα εὐρύτερα ὄρια ἐπιτρέπει καὶ εἰς τὸ ἄτομον τὴν αἰσιοδοξίαν, ὅτι ἡ προσπάθεια τοῦτου δὲν εἶναι ἄσκοπος. Ἐκεῖ εἰς τὴν ἀθανασίαν πραγματοποιεῖται ἐξ ὀλοκλήρου ὁ πύθος τῆς ψυχῆς.

γ) *Ἡ ὑπαρξίς τοῦ Θεοῦ*. Ἡ ἀτέλεια τοῦ ἀνθρώπου μόνον μὲ τὴν συμπαρίστασιν τοῦ Θεοῦ ἐξουδετεροῦται καὶ μόνον διὰ τῆς ἐνισχύσεως Ἐκείνου ἡ προσπάθεια πρὸς λύτρωσιν καὶ τελείωσιν τοῦ ἀνθρωπίνου ὄντος εὐνοεῖται.

Ἐκ τῆς ἀνωτέρω θεωρίας τοῦ Kant συνάγομεν τὰ ἑξῆς ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον τῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας.

α) Ὅτι ὁ ἀνθρώπος ἂν καὶ ζῆ εἰς τὸν χῶρον τῆς ἀναγκαιότητος καὶ τῶν περιορισμῶν, ὅμως διὰ τοῦ Λόγου αὐτοῦ ἀποκτᾷ τὴν *ἱκανότητα νὰ ἀπελευθερωθῆ τούτων* καὶ νὰ κινηθῆ ἐλευθέρως καὶ αὐτονόμως πρὸς τὴν τελείωσίν του ἣτοι πρὸς τὴν *ἠθικὴν ἐλευθερίαν του*. Ἡ ἐξέλιξις πρὸς ταύτην ἀποτελεῖ περιεχόμενον τῆς Ἱστορίας. Οὔτως ὁ Kant ὡς ἀνώτατον σκοπὸν τῆς ἐξελέξεως ἀντὶ τῆς στροφῆς πρὸς τὸ ἀπόλυτον, ἣν ζητεῖ ὁ Herder, προσβλέπει τὴν ἠθικὴν τελείωσιν. Ἐάν δὲ ἡ ἀναγκαιότης τῆς Φύσεως εἶναι ἀναμφισβήτητος, ἐξ ἴσου ἀναμφισβήτητος εἶναι καὶ ἡ δυνατότης τοῦ ἀνθρώπου πρὸς ἀπελευθέρωσιν. Ἐπιτυγχάνει δὲ τοῦτο κυρίως μόνον διὰ τῆς διὰ τοῦ λόγου κινήσεως τῆς ψυχῆς αὐτοῦ. Διὰ τῆς ἱκανότητος, τὴν ὁποίαν διὰ τοῦ Λόγου ἀποκτᾷ, παρακάμπτει ὁ ἀνθρώπος τοὺς περιορισμοὺς τῆς ὡς ἄνω ἀναγκαιότητος. Διὰ καὶ ἡ ὑπόστασις τῆς ἐλευθερίας εἶναι ὑπόθεσις μόνον τῆς ἐν τῷ κόσμῳ τῶν ἀξιῶν διαβιώσεώς του.

(1) Im m. Kant: Kritik der praktischen Vernunft.

β) "Ότι τὸ καθήκον φανερώσει τὸ χρέος τοῦ ἀνθρώπου πρὸς ἀνύψωσιν εἰς τὸν κόσμον τῶν ἀξιών. Ἡ θεμελίωσις ὅμως τοῦ χρέους τούτου γίνεται μόνον *ὑπερβατικῶς* ἤτοι διὰ τοῦ νοήματος τῆς ἐλευθερίας, ἣτις νοεῖται εἰς *ὑπερβατικὸν χῶρον*. Διότι ἡ δυνατότης, ὡς εἶδομεν, τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ ἠθικοῦ νόμου στηρίζεται εἰς τὰς προϋποθέσεις τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως, τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς καὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ, αἵτινες δὲν ἀποτελοῦν, ἰδίως αἱ δύο τελευταῖαι, ὑπόθεσιν τοῦ ἐπιστητοῦ. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ ἐξέλιξις τοῦ ἱστορικοῦ βίου καὶ γενικῶς τοῦ ἀνθρωπίνου βίου, ἂν καὶ ἀποτελῇ ὑπόθεσιν τοῦ μελήματος τοῦ ἀνθρώπου, ἐν τούτοις θεμελιούται δι' ἀρχῶν, αἵτινες ἐκφεύγουν τῆς σφαίρας τοῦ ἐπιστητοῦ. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ θεωρία τοῦ Kant συγκρατεῖται εἰς τὴν μεταφυσικὴν ἀποψιν.

δ) Ὁ Johann Gottlieb Fichte (1762 - 1814), ὅστις εἶναι Γερμανὸς φιλόσοφος, φορεὺς τοῦ *Ἰδεαλισμοῦ* καὶ ἐκπρόσωπος τοῦ ἀπειριορίστου *ὑποκειμενισμοῦ* ἐν τῇ ρομαντικῇ κινήσει, γενόμενος ὀνομαστός ἐκ τῶν ὁμιλιῶν αὐτοῦ, τὰς ὁποίας ἀπηύθυνε πρὸς τὸ Γερμανικὸν ἔθνος πρὸς φρονηματισμὸν κατὰ τὴν εἰσβολὴν τῶν Γάλλων εἰς τὴν Γερμανίαν ἐν ἔτει 1808. Οὗτος ἔχει τὴν ἀντίληψιν ὅτι ἡ καθαρὰ φιλοσοφία δὲν κινεῖται πρὸς ἐξωτερικὸν κόσμον, ὡς τοῦτο γίνεται κατὰ τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν καὶ ὡς ὁ Kant ἐδίδαξεν, ὅστις ἠσχολήθη μὲ τὸ *πρᾶγμα καθ' ἑαυτὸ* (Ding an sich), ἀλλ' ἐπιτελεῖ αὕτη στροφὴν πρὸς τὸ *Ἐγώ*, ὁπότε ἀπελευθεροῦται τὸ ἄτομον ἀπὸ τὴν ἀπαίτησιν νὰ ἔχη ἀντικείμενον καὶ ἀσχολεῖται πλέον μὲ ἑαυτό. Τὴν ἀποψιν ταύτην ἐστήριξεν εἰς τὸ γεγονός ὅτι *ἡ νόησις συντελεῖται ἐντὸς τοῦ Ἐγῶ μὴ δυναμένη νὰ ὑπερβῇ τὰ ὄρια τούτου*. Διὰ τοῦτο τίποτε δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρχη ἀνεξαρτητικῶς τοῦ Ἐγῶ καὶ τὰ πάντα παράγομεν ἐκ τοῦ γινώσκοντος ὑποκειμένου. Κατ' ἀκολουθίαν ὀρθὸν εἶναι νὰ δεχώμεθα ὅτι ὑπάρχει μόνον ὁ Λόγος καὶ τὰ δημιουργήματα αὐτοῦ, ἐξ ὧν διαδηλοῦται ὅτι ἡ συνείδησις νοεῖ αὐτὴ ἑαυτήν⁽¹⁾.

Ἡ στροφή αὕτη εἶναι ἀνεξάρτητος καὶ ἀσχετος πρὸς τὴν αὐτοπαρατηρησίαν ἢ πρὸς ἄλλην κατ' ἐγωκεντρικὰς διαθέσεις ἐνέργειαν τοῦ ἀτόμου. Τοῦναντίον κατὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Fichte ὑποστηριχθεῖσαν στροφὴν παρουσιάζεται συνείδησις, ἣτις λειτουργεῖ ἀποτελεσματικῶς διαδηλώνουσα δημιουργικὴν ἐνεργητικότητα καὶ δὴ καθ' ὑπερεμπειρικὰ ἐλατήρια, ὡς εἶναι ἡ ἐποπτεία, τὸ συναίσθημα, ἡ κρίσις κ. ο. κ.

Ἔχει ὅμως τὸ *Ἐγώ* τοῦτο διὰ νὰ κινηθῇ δημιουργικῶς ἀνάγκην τοῦ *μὴ Ἐγῶ*. Τοῦτο τὸ *μὴ Ἐγῶ* δὲν ὑπάρχει ἐκτὸς τῆς συνειδήσεως, ἀλλ' ἀναγόμενον εἰς τὸν αἰσθητὸν κόσμον ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς αὐτενεργείας τοῦ *Ἐγῶ*. Τοῦτο δηλαδὴ εἶναι τὸ ὑλικόν, εἰς τὸ ὁποῖον διαδηλοῦται ἡ ἐνέργεια τοῦ Ἐγῶ, καὶ τότε προκαλεῖται ὡς δημιουργήματα τοῦ Λόγου ἀνωτέρα τις ἔννοια.

(1) Ν. Λούβαρι: Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας, 1933, Β', σ. 133 - 136.

“Όσον όμως λειτουργεί περισσότερο τὸ καθαρότερον Ἐγώ, ἐπὶ τοσοῦτον παρουσιάζει τοῦτο καθαρὰν σκέψιν καὶ καθαρωτέραν ἔννοιαν⁽¹⁾. Τὸ ὑπέρτατον στάδιον τοῦ καθαροῦ Ἐγὼ ἀναφαίνεται μὲ τὴν καθαρὰν συνείδησιν, τὴν *αὐτοσυνειδησίαν*. Κατὰ ταύτην προβάλλει διηνεκῶς τὸ αἴτημα τοῦ καθήκοντος ὡς *ἠθικὸς νόμος*, καθ’ ὃν ὁ ἄνθρωπος, συναισθανόμενος ἑαυτὸν ὡς μέλος τῆς καθόλου ἠθικῆς τάξεως τοῦ παντός, θεωρεῖ τὸν κόσμον ὡς αἰσθητοποιημένον ὑλικὸν τοῦ χρέους. Ζῶν δέ, ὡς φρονεῖ ὁ Fichte, ὁ ἄνθρωπος κατὰ τὸ ὑπέρτατον στάδιον τοῦ καθαροῦ Ἐγὼ οὐχὶ δι’ ἑαυτὸν, ἀλλ’ ὑπὲρ τοῦ κόσμου ὑπερνικᾷ κατὰ τὴν ἠθικὴν αὐτοῦ ἐνέργειαν τὰ ὅρια τοῦ *πεπερασμένου* καὶ δοκιμάζει τότε τὴν *ἐλευθερίαν*. Τοῦτο ὑφείλεται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἄνθρωπος εὐρίσκει τὸν σκοπὸν ἐν ἑαυτῷ, ἐξ αὐτῶ λόγων καὶ προσδιορίζεται ἡ ἠθικὴ αὐτὴ ἐνέργεια ἀφ’ ἑαυτοῦ διὰ τοῦ καθαροῦ Ἐγὼ⁽²⁾. Λι’ ὅ ἡ ἐνέργεια αὕτη τοῦ καθαροῦ Ἐγὼ προκαλεῖ διὰ τὸ ἄτομον ἰδιαιτέρον θέλημα⁽³⁾.

Ἄλλὰ καὶ θρησκευτικὴν βίωσιν πραγματοποιεῖ τὸ ἄτομον, δεδομένου ὅτι καὶ τὸ ἀπόλυτον Ἐγὼ δὲν δύναται τις νὰ θεωρήσῃ ἔξω τοῦ ἰδίου Ἐγὼ⁽⁴⁾. Ἢ δὲ ὑπὸ τοῦ ἀτόμου ἀποκάλυψις τῆς ὑπερτάτης ἠθικῆς τάξεως καταδεικνύει τὴν πραγματοποίησιν ἐν ἑαυτῷ τῆς θρησκευτικῆς βιώσεως.

Πρὸς τὸ ὑπέρτατον τοῦτο Ἐγὼ ἐξελικτικῶς κινεῖται ἡ ἀνθρωπίνη ὑπόστασις. Ἰέφυρα εἰς τοῦτο εἶναι ἡ λειτουργία τοῦ λόγου, δεδομένου ὅτι ἡ ψυχὴ κινεῖται μὲ βίωσιν τὰ ὑπερεμπειρικὰ ἑλατήρια. Ὁ λόγος ὅμως τοῦ Fichte εἶναι ἀπηλλαγμένος τοῦ μέτρου τοῦ Kant καὶ ἐπηρεασμένος οὐσιωδῶς ἀπὸ τὸν ρομαντισμὸν τῆς ἐποχῆς του⁽⁵⁾. Διότι ὅλαι αἱ μορφαὶ τῆς ἐμπειρίας εἶναι ἐξηρημέναι ἀπὸ τὴν συνείδησιν καὶ τὰ πάντα εἶναι ὑποτεταγμένα εἰς τὸ Ἐγὼ. Ὅπωςδήποτε κατὰ τὴν ἐνέργειαν ταύτην τοῦ Ἐγὼ κυριαρχεῖ ἡ ἠθικὴ ἀπόχρωσις, ἡ ἔννοια τοῦ καθήκοντος. Καὶ ὅσον τοῦτο ἐπιτακτικώτερον εἶναι, τόσον καὶ ἡ ἐκδήλωσις τῆς *ἐλευθερίας μεγαλυτέρα* καὶ ἡ ἱκανοποίησις τοῦ ἀτόμου ἰσχυροτέρα. Ὡς σκοπὸν ἄρα τῆς ἐξελίξεως τῆς ἀνθρωπίνης ὑποστάσεως θέτει τὴν *κατὰ λόγον καὶ μετ’ ἐλευθερίας ρύθμισιν πάσης ἐνεργείας θεμελιωμένης ἐπὶ τῆς συνειδήσεως τοῦ Ἐγὼ*.

(1) J o h a n n E d u a r d E r d m a n n: Grundriss der Geschichte der Philosophie. 1930, σ. 590 - 600.

(2) J o h a n n G o t t l i e b F i c h t e: Über die Bestimmung des Gelehrten. Erste Vorlesung. 1794.

(3) Χ α ρ α λ. Π. Γ ι ε ρ ο ὄ: Ἀπὸ Kant εἰς Fichte, σ. 217.

(4) J o h a n n G o t t l i e b F i c h t e: Über das Wesen des Gelehrten. Zweite Vorlesung. 1794.

(5) Π α ν α γ. Κ α ν ε λ λ ο π ο ὄ λ ο υ: Ἱστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος. Τόμ. 13', σ. 60-61.

Ἡ ἐργασία, τὴν ὁποίαν ἐπιτελεῖ τὸ ἄτομον ἐν τῇ ἐπικοινωνίᾳ αὐτοῦ μετὰ τοῦ μὴ Ἐγὼ ἦτοι τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, ὁδηγεῖ εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ πολιτισμοῦ. Εἶναι δὲ αὕτη *κοινή* καὶ προσδιορίζεται δι' ἀντικειμενικῶν κριτηρίων ἀφ' ἑνὸς μὲν διότι ἀναφαίνεται ἡ δημιουργία αὕτη ὡς ἠθικὴ ἀπαίτησις, ἀφ' ἑτέρου δὲ διότι ἐκ τοῦ καθαροῦ Ἐγὼ προκαλεῖται διάρθρωσις πολιτισμοῦ ἦτοι δημιουργία θεσμῶν κ. τ. τ. ἐχόντων γενικὸν κῦρος.

Ἐπὶ τῶν ἀντιλήψεων τοῦ Fichte, τῶν σχετικῶν πρὸς τὴν ἐργασίαν ἡμῶν, παρατηροῦμεν τὰ ἑξῆς :

1) Ὅτι ἐκτιμᾶται ἰδιαίτερος ἢ ἐκ τῶν ἔνδον καὶ τῆς ἐσωτερικότητος τῆς ψυχῆς κατὰ τὰς ἐπιταγὰς τῆς αὐτοσυνειδησίας διάρθρωσις τοῦ πνευματικοῦ κόσμου (1). Ὅσονδήποτε ὁμως καὶ ἂν τὰ ἐλατήρια εἶναι ὑπερεμπειρικά καὶ ἡ συνείδησις κινεῖται κατὰ τὸν ἠθικὸν νόμον, ἡ ἐνέργεια αὕτη τοῦ Ἐγὼ δὲν ἐλέγχεται ἀπὸ τὰ ἀντικειμενικὰ κριτήρια τοῦ λόγου καὶ τοῦτο περὶστέλλει τὸ κῦρος τῶν ἀπόψεων αὐτοῦ.

2) Ὅτι ἡ παντοδυναμία αὕτη τοῦ Ἐγὼ, ἐξ οὗ προσδιορίζεται ὀλόκληρος ὁ κόσμος καὶ δὴ ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε ἡ ἀπόλυτος ἠθικὴ τάξις ἐκείνου, τοῦ ἐκ τοῦ Ἐγὼ δημιουργουμένου, νὰ συμβολίζῃ τὸν Θεόν, ἀποτελεῖ περιεχόμενον μεταφυσικοῦ χαρακτῆρος. Τοῦτο δὲ δημιουργεῖ αἰτίαν νὰ συγκαταλέγεται καὶ ἡ διδαχὴ τοῦ Fichte εἰς τὴν μεταφυσικὴν ἄποιρην.

e) Ὁ Γερμανὸς φιλόσοφος Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831), ὅστις ὠδήγησεν εἰς τελείωσιν τὸν Ρομαντισμὸν καὶ ὅστις θεωρεῖται ἀντιπρόσωπος τοῦ Θεωρητικοῦ ἀπολύτου Ἰδεαλισμοῦ. Κατ' αὐτὸν τὸ Σύμπαν περιλαμβάνει τρεῖς σφαίρας: Τὸν Ἀπόλυτον Λόγον, τὴν Φύσιν καὶ τὸ Πνεῦμα.

Ὁ Ἀπόλυτος Λόγος ἢ ἡ Ἀπόλυτος Πραγματικότης ἀναφέρεται εἰς τὸ αἰδίον κράτος τῶν ἐννοιῶν καὶ εἰς τὸν ἄπειρον κόσμον τῶν ἰδεῶν. Κυριαρχεῖ εἰς ὅλον τὸν κόσμον καὶ συνέχει ὑπὸ τὰ γνωρίσματα τοῦ αἰωνίου καὶ ἀληθοῦς πάντα τὰ ἐν αὐτῷ.

Οὗτος ὁμως ὡς δυναμικὸν ὄν αὐτοεξελίσσεται ἐκδηλούμενος εἰς τὴν Φύσιν μὲ σκοπὸν νὰ γίνῃ Πνεῦμα (2). Ἡ ἐξέλιξις ἐκδηλοῦται, κατὰ θεϊκὸν σχέδιον, διαδοχικῶς διὰ τῶν προσωπικότητων καὶ οὐχὶ συνειδητῶς, καθ' ὅσον χρησιμοποιοῦνται κατ' αὐτὴν τὰ πάθη τῶν ἀνθρώπων. Ἐπειδὴ δηλαδὴ ἡ ἐξέλιξις αὕτη δὲν ἐπιτελεῖται εὐθέως (3), ὅπως εἰς τὰ ὄργανικὰ ὄντα, ἀλλὰ διὰ τοῦ ἀγῶνος τοῦ Λόγου πρὸς τὸν ἑαυτὸν του, διὰ τοῦτο ἡ ἐξέλιξις ἔχει ἀνάγκην ἀντιθέσεων διὰ νὰ ἀποτελέσωσιν αὐταὶ τὸν κατάλληλον διε-

(1) J o h a n n G o t t l i e b F i c h t e : Die Bestimmung des Menschen. 1800, σ. 75-171.

(2) K a r l V o r l ä n d e r : Geschichte der Philosophie. III, σ. 53,54.

(3) G. W. F. H e g e l : Die Vernunft in der Geschichte. 1930, σ. 180.

ρελισμόν. Ὡς τοιαῦται ἀντιθέσεις παρουσιάζονται τὰ πάθη τῶν ἀνθρώπων. Διότι, ὡς γνωρίζομεν, διὰ νὰ συλληφθῇ μία ἰδέα, ἣτις ἀνήκει εἰς τὸν Ἀπόλυτον Λόγον, καὶ συνειδητοποιηθῇ πρέπει νὰ ἰκανοποιηθῶσιν ὁρισμένα ἀνάγκαι καὶ διαφέροντα τῆς ζωῆς, διὰ τῶν ὁποίων κινεῖται ἡ βούλησις. Αἱ ἀνάγκαι ὁμοῦ καὶ τὰ διαφέροντα προκαλοῦν πάθη. Διὸ τὰ πάθη τίθενται εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς ἐξελέξεως. Τὴν ὀρθὴν τομὴν ἐν τούτοις εἰς τὴν αὐτοεξέλιξιν πραγματοποιεῖ ἡ *διαλεκτικὴ* λειτουργία, ἣτις χρησιμοποιοῦσα ὡς μέσον τὴν συμβολὴν τῶν παθῶν παρουσιάζει τὸ φαινόμενον τῆς κινήσεως τοῦ Ἀπολύτου Λόγου διὰ μέσου τῆς θέσεως καὶ τῆς ἀντιθέσεως πρὸς τὸν σκοπὸν του, ἥτοι πρὸς τὴν *σύνθεσιν*. Ἡ σύνθεσις αὕτη ἀποτελεῖ τὸ *πνεῦμα*. Τοῦτο φανερώνει ὅτι τὸ πνεῦμα ὑπερβαίνει τὰς ἀντιθέσεις, δεδομένου ὅτι ὁ Λόγος διὰ νὰ γίνῃ πνεῦμα χρησιμοποιεῖ τὰς ἀντιθέσεις οὐχὶ διὰ νὰ ἀστοχήσῃ, ἀλλὰ διὰ νὰ ἐπιτύχῃ τοῦ σκοποῦ του.

Ἡ κίνησις αὕτη τοῦ Λόγου διὰ μέσου τῶν ἀντιθέσεων καταδεικνύει ἐπίσης τὴν *πορείαν τῆς συνειδητοποιήσεως τοῦ περιεχομένου μιᾶς ἰδέας*, καθ' ὅσον ὁ ἀγὼν διὰ μέσου τῶν ἀντιθέσεων ἐπιτελεῖται εἰς τὴν συνειδησίαν τοῦ ἀνθρώπου. Οὕτω διαλεκτικὴν κίνησιν παρουσιάζει ἡ *ψυχὴ τοῦ ἐπὶ μέρους ἀνθρώπου* κατὰ τὴν σκέψιν του διὰ τὴν ἀπόκτησιν τῶν ἐννοιῶν, αἵτινες ἀποτελοῦν μετὰ τοῦτο πλεόν στοιχεῖον τοῦ πνεύματος. Ὁμοίαν ἐπίσης κίνησιν σημειώνει καὶ ὁ *Λόγος*, ὅταν βαθμηδὸν ἀπὸ τὸ *βασιλεῖον τῶν Πλατωνικῶν Ἰδεῶν διὰ τῶν ἐσωτερικῶν του ἀντιθέσεων — τῆς Φύσεως — ἀντικειμενικοποιῆται*, καὶ μετὰ μακρὰν πορείαν, ἣτις φανερώνει τὴν διὰ τῶν ἀνθρώπων συνειδητοποίησίν του, ἀποτελεῖ τὸ συνειδητὸν πλεόν *πνεῦμα τῶν ἀνθρώπων*. Ὅθεν ὁ Ἀπόλυτος Λόγος, ὅστις εἶναι μὴ συνειδητός, κατόπιν ἀγῶνος καὶ διὰ τῆς συμβολῆς τῶν ἐπὶ μέρους διαφερόντων τῶν ἀνθρώπων γίνεται συνειδητὸς Λόγος ἥτοι *Πνεῦμα*.

Ἡ ἀποσαφήνισις τῆς κινήσεως ταύτης εἶναι ἔργον τῆς *Ἱστορίας*. Ἡ Ἱστορία δηλαδὴ ἔχει τὸ μέλημα νὰ ἀποσαφήνισῃ τὸ θεϊκὸν σχέδιον τῆς αὐτοεξελέξεως ταύτης τοῦ Λόγου διὰ μέσου τῶν ἐπενεργουσῶν ἀντιθέσεων μέχρι τῆς ἀποκτίσεως τῆς πνευματικῆς του φύσεως. Αἱ ἐποχαί, αἵτινες ἐρμηνεύονται ἐν τῇ ἱστορικῇ ταύτῃ πορείᾳ, καὶ αἱ φυσιογνωμίαι, αἵτινες προσδιορίζουν τὴν ἱστορικὴν ζωὴν, καταδεικνύουν τὴν πνευματικὴν φάσιν τῆς ἐξελέξεως τοῦ Λόγου — Πνεύματος.

Ἀλλὰ καὶ οἱ ἐπὶ μέρους *λαοὶ ἔχουν τὸ πνεῦμά των*, τὸ ὁποῖον διαρροῦται διὰ τῆς ἀναμείξεως τοῦ αὐτοεξελισσομένου Ἀπολύτου Λόγου μετὰ τῶν εἰδικῶν στοιχείων, ἅτινα προσδιορίζουν τὴν ζωὴν καὶ τὸν χαρακτῆρα ἐκάστου λαοῦ. Τοῦτο δὲ αὐτοεξελίσσεται πάλιν μέχρι τῆς πραγματοποιήσεως τῆς ἀποστολῆς του, ἣτις ἔγκειται εἰς τὴν *ὀλοκλήρωσιν τῆς συνειδήσεως τοῦ πνεύματος* τοῦ λαοῦ τούτου. Ἐκαστος σταθμὸς ἐν τῇ ἐξελέξει ταύτῃ ἔχει τὴν ἀξίαν του. Ἡ δ' ὀλοκλήρωσις αὕτη φανερώνει τὴν *συνειδητοποίησιν τῆς ἐλευθερίας*. Ἡ πορεία συνεπῶς πρὸς τὴν *ἐπίτευξιν τῆς*

ἀποστολῆς τοῦ πνεύματος ἐκάστου λαοῦ σημαίνει τὴν πραγματοποίησιν βαθμηδὸν τῆς ἀπολύτου ἐλευθερίας, ἣτις συμπύπτει μὲ τὸ Γενικὸν Πνεῦμα. Ἀφοῦ δὲ ἡ οὐσία τοῦ πνεύματος εἶναι ἡ ἐλευθερία καὶ ἀφοῦ ἡ ἱστορία προχωρεῖ προοδευτικῶς πρὸς τὴν συνειδητὴν κατάκτησιν αὐτῆς τῆς οὐσίας, τῆς ἐλευθερίας, εἶναι ἀνάγκη τὰ ἄτομα — διὰ τὰ ἀνταποκρίνωνται πρὸς τὴν ἐθνικὴν τῶν ἀποστολῆν — νὰ παρουσιάσωσι βούλησιν καὶ δρασίαν προσδιωρισμένην ἀπὸ τὸν σκοπὸν αὐτὸν τοῦ πνεύματος, τὴν ἐλευθερίαν. Καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν αἱ ἀντιθέσεις γίνονται μέσα διὰ τὴν ὀλοκλήρωσιν τῆς ἀποστολῆς τῶν ἀτόμων ἢ τῶν λαῶν. Καὶ ναὶ μὲν ἐνδέχεται ἡ πάλιν, ἣτις σημειοῦται εἰς τὴν πορείαν αὐτὴν, νὰ φέρῃ τὸν θάνατον αὐτῶν τῶν λαῶν ἢ τῶν ἐποχῶν. Δὲν νοεῖται ὅμως πλήρης ἀφάνεια αὐτῶν, διότι ἡ πραγματοποίησις τῆς ἀποστολῆς τῶν καλλιεργεῖ τὴν ἐπίτευξιν τῆς μεγάλης ἀποστολῆς τοῦ παγκοσμίου Πνεύματος⁽¹⁾. Ἡ δὲ Ἱστορία ἐκίστεου λαοῦ ἐρμηνεύει τὴν ἐξέλιξιν τοῦ Γενικοῦ Λόγου κατὰ τὸ εἰδικὸν στοιχεῖον, ὅπερ προσδιορίζει τὸν λαὸν αὐτόν⁽²⁾, μέχρι τῆς πραγματοποιήσεως τῆς μεγάλης αὐτοῦ ἀποστολῆς. Τὰ γνωρίσματα ταύτης τῆς ἱστορικῆς πορείας ἐκάστου λαοῦ θὰ ἐξετάσωμεν περαιτέρω διὰ τῆς μνείας τῶν θέσεων, τὰς ὁποίας ὁ Hegel προσβλέπει ἐν αὐτῇ, ὡς καὶ διὰ τῆς ἀναγραφῆς τῆς ἀντιστοίχου κριτικῆς, τὴν ὁποίαν ἔναντι τούτων ἤσκησεν ὁ Nik. Hartmann.

Ἡ ἐμφάνισις γενικῶς τοῦ πνεύματος ἀκολουθεῖ τὰς ἐξῆς τρεῖς βαθμίδας: α) Τὴν βαθμίδα τοῦ ὑποκειμενικοῦ πνεύματος, καθ' ἣν ἐπιτελεῖται ἡ συνειδητοποίησις τοῦ Λόγου. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ἀναφαίνονται τὰ νοήματα, διότι μόνον κατ' αὐτὰ ἡ ψυχὴ κινεῖται διαλεκτικῶς καὶ ἡ συνείδησις ἀφυπνίζεται. Τότε δὲ ὁ ὑποκειμενικὸς λόγος ἀπελευθεροῦται βαθμηδὸν διὰ τῆς ἐνεργείας τῆς σκέψεως καὶ γίνεται ἀντικειμενικός. β) Τὴν βαθμίδα τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος. Κατὰ ταύτην ζητεῖται νὰ συνειδητοποιηθῇ ὁ κυριαρχῶν κόσμος τοῦ δικαίου εἰς μίαν πολιτείαν καὶ τοῦ ἠθικοῦ εἰς μίαν οἰκογένειαν. γ) Τέλος τὴν βαθμίδα τοῦ ἀπολύτου πνεύματος, καθ' ἣν ἐπιτελεῖται ἡ σύνθεσις τοῦ ὑποκειμενικοῦ καὶ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος καὶ ἡ ἀνύψωσις του ὑπὸ τὰς τρεῖς μορφὰς τῆς τέχνης, τῆς θρησκείας καὶ τῆς φιλοσοφίας. Τὸ νόημα τῶν τριῶν τούτων βαθμίδων θὰ ἐξετάσωμεν περαιτέρω εἰς τὸ οἰκτεῖον κεφάλαιον τῆς ἐργασίας ἡμῶν.

Ὅπως δὲ κατὰ τὴν συνείδησιν ὑπὸ τῶν ἀτόμων τῶν νοημάτων ὁ ὑποκειμενικὸς λόγος διὰ τῆς σκέψεως ἀπελευθεροῦται βαθμηδὸν καὶ γίνεται ἀντικειμενικός, τοιοῦτοτρόπως καὶ τὸ πνεῦμα ἐκάστου λαοῦ ἐπιτυγχάνει τὴν ἀπελευθέρωσιν του ἐκ τῆς ἰδιαίτερας ὑποτάσεως (§ 449), εἰς ἣν εὐρί-

⁽¹⁾ Παναγ. Κανελλοπούλου: Ἱστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος. Τομ. Β', σ. 64-67.

⁽²⁾ Georg Wilh. Fridr. Hegel: Sämtliche Werke. 6ος τόμος. 1927, σ. 51.

σκεται, καὶ κατατείνει βαθμηδὸν πρὸς τὸ *Παγκόσμιον Πνεῦμα*. Διὰ τοῦτο εἰς ἐκάστην ἐποχὴν τὸ πνεῦμα τοῦ ἐπὶ μέρος λαοῦ παρουσιάζει μίαν ἐξελικτικὴν βαθμίδα τοῦ Γενικοῦ Πνεύματος (§ 450) (1).

Ἡ ἀνύψωσις πρὸς τὴν γνῶσιν τοῦ Ἀπολύτου Λόγου ἐπιτελεῖται βαθμηδὸν διὰ τοῦ ἐν ἡμῖν λόγου, ὅποτε διὰ τῆς γνώσεως ταύτης ἐπιτυγχάνεται ἡ συνειδητὴ νόησις τῶν αἰδίων ἐννοιῶν. Τὸ δὲ γεγονός τῆς οὐχὶ ἀμέσου ἀλλὰ βαθμιαίας ταύτης ἀνυψώσεως ὀφείλεται εἰς τὴν δυσχέρειαν, τὴν ὁποίαν συναντᾷ τὸ ἄτομον κατὰ τὴν ἐπιζήτησιν ταύτην καὶ ἣτις προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐν τῇ φύσει διάσπασιν τῆς ἰδέας εἰς αὐτοτελεῖς ὑπάρξεις, κατὰ χῶρον καὶ χρόνον διακρινομένας, τῶν ὁποίων ἡ ὑπόστασις ἀποτελεῖ ἀντίθεσιν τῆς θέσεως τῆς αἰδίου ἰδέας. Ἐν τούτοις ἔχει τὸ ἄτομον τὴν ἱκανότητα νὰ παρακάμψῃ τὴν δυσχέρειαν ταύτην, διότι τὰ ὄντα ταῦτα ἐκδηλώνουν καὶ ἐνσάρκωσιν τῆς ἰδέας, δεδομένου ὅτι ταῦτα ἐν θαυμαστῇ συμφορᾷ καὶ κατὰ διάταξιν, ἣτις ἀντικατοπτρίζει τὴν ἐνότητα τῆς ἰδέας, συνάπτονται πρὸς ἀλλήλα. Ἡ ἐνότης αὕτη καὶ ὁ σύνδεσμος πρὸς τὴν ἰδέαν ἀπαμβλύνει τὴν δυσχέρειαν τῆς διὰ τῆς γνώσεως προσεγγίσεως ταύτης. Τοῦτο δὲ ἐρμηνεύει τὴν αἰτίαν, δι' ἣν ἡ ψυχὴ δὲν παρασύρεται ἀπὸ τὰς ἀντιθέσεις, ἀλλὰ χρησιμοποιεῖ ταύτας ὡς μέσα κατὰ τὴν διαλεκτικὴν τῆς κίνησιν πρὸς πραγματοποίησιν τοῦ σκοποῦ τῆς. Διὰ τοῦ ἐν ἡμῖν συνεπῶς λόγου ἀποκαλυπτομένη ἡ ἐνότης αὕτη καὶ συνειδητὴ καθισταμένη ἀποτελεῖ αἰτίαν νὰ αἴρωνται αἱ πρὸς τὴν ἰδέαν ἐκ τῶν ὄντων τῆς φύσεως ἀντιθέσεις καὶ νὰ καθίσταται γνωστὴ ἡ ὑπόστασις τῶν ἐννοιῶν τῶν ὄντων αὐτῶν ὡς μερῶν τῆς ἰδέας. Ἡ τοιαύτη δὲ συνείδησις βαθμηδὸν ἐπιτελουμένη ἐμφανίζει τὸ Πνεῦμα καὶ τὴν καθόλου πνευματικὴν ζωὴν ὡς ἔργον ἐκδήλωσιν τῆς ἰδέας (2).

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καταδεικνύεται ἡ ἐξαιρετος καὶ ἱστορικὴ φυσιογνωμία τοῦ Hegel, ὅστις ἰδιαιτέρως ἐξετιμήθη ὡς γονιμώτατα ἀσχοληθεὶς περὶ τὸ ἀντικειμενικὸν πνεῦμα, ὡς προσδιορίσας τὸ πνεῦμα τῆς ἠθικῆς καὶ τοῦ δικαίου ἐν τῇ οἰκογενεῖα καὶ κοινωνίᾳ καὶ ὡς ἀποδεχόμενος τὴν κίνησιν τοῦ Λόγου ἐν τῇ ἱστορίᾳ ὡς καὶ τὴν ὑφ' ἐκάστου λαοῦ ἐξυπηρέτησιν τῆς κινήσεως ταύτης πρὸς δημιουργίαν τοῦ Πνεύματος.

Προκειμένου ἤδη νὰ διατυπώσωμεν τὰς ἀντιλήψεις αὐτοῦ, αἰτινες καταδεικνύουν τὰ γνωρίσματα τῆς ἱστορικῆς πορείας ἐκάστου λαοῦ καὶ αἰτινες ὡς ἐκ τούτου ἐρμηνεύουν τὸ περιεχόμενον τῆς Φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας, ἐξετάζομεν περαιτέρω 12 θέσεις (3) ἐπὶ τοῦ περιεχομένου αὐτῆς, ἐξ ἐπιλογῆς ἐπισημανθείσας, ἐξ ἐκάστης τῶν ὁποίων παραθέτομεν τὴν ἀσκη-

(1) G. W. Hegel: Sämtliche Werke. 6 τόμ. 1927, σ. 299-300.

(2) K. Λογοθέτου: Ἡ Φιλοσοφία τοῦ Ἑγέλου.

» » Ἀνάλεκτα φιλοσοφικὰ καὶ φιλολογικὰ, σ. 119-123.

(3) Nik. Hartmann: Das Problem des geistigen Seins, 1933, σ. 5-8.

θείσαν κριτικήν ἐκ μέρους τοῦ N. Hartmann⁽¹⁾. Εἶναι δ' αὐταὶ αἱ ἐξῆς :

α) Φορεὺς τῆς πορείας τῆς Ἱστορίας εἶναι τὸ ἀντικειμενικὸν πνεῦμα, ὅπερ συγκροτεῖται ἐκ τῶν ἀτομικῶν πνευμάτων. Ταῦτα ἔχουν ὑπόστασιν προσδιοριζομένην ὑπ' ἐκείνου. Μακρὰν ἐκείνου εἶναι ταῦτα νεκρά.

Κριτική. Τὰ ἀτομικὰ ἐν τούτοις πνεύματα δὲν προσδιορίζονται μόνον ὑπὸ τοῦ πνεύματος τοῦ λαοῦ, ἀλλὰ καὶ ὑπ' ἄλλων παραγόντων, μὴ ἔχόντων σχέσιν πρὸς τὸ ἀντικειμενικὸν πνεῦμα τούτου. Ἐξ ἄλλου τὸ ἀντικειμενικὸν πνεῦμα δὲν ὑφίσταται ἄνευ τῶν ἀτόμων, ἅτινα φέρουν αὐτό, καὶ τοῦτο σημαίνει ὅτι καὶ ἡ ἰδιοσυστασία τῆς ψυχῆς ἐκείνων ἐπηρεάζει αὐτό.

β) Οἱ ἄνθρωποι ἂν καὶ ζοῦν ἐν τῷ ἀντικειμενικῷ πνεύματι δὲν ἔχουν τὴν τελείαν γνῶσιν του. Τοῦτο ἀποτελεῖ ἀλήθειαν, τὴν ὅποιαν οἱ ἄνθρωποι ἀτελῶς γνωρίζουν.

Κριτική. Οἱ ἄνθρωποι δὲν ἀποβλέπουν εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος, ἀλλὰ ζητοῦν μόνον νὰ ἐπικοινωνῶσι μετὰ τινος, ἵπερ παρουσιάζει πτυχήν τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος, χωρὶς νὰ πλαισιώσῃ τοῦτο ἐξ ὀλοκλήρου τὸ πνεῦμα τοῦ λαοῦ.

γ) Τὸ πνεῦμα τοῦτο δὲν εἶναι μόνον φορεὺς τῆς ἱστορικῆς πορείας, ἀλλὰ καὶ ὁδηγὸς ταύτης, δυνάμενον νὰ προσδιορίσῃ τὴν τάξιν καὶ τὴν κατὰλληλον κατεύθυνσιν.

Κριτική. Τὸ ἀντικειμενικὸν πνεῦμα δύναται νὰ εἶναι φορεὺς τῆς Ἱστορίας οὐχὶ ὅμως καὶ ὁδηγὸς αὐτῆς. Ὁ ἄνθρωπος καθὼς καὶ ἄλλοι παράγοντες εἶναι δημιουργοὶ ταύτης. Καὶ ἐπειδὴ ὑπάρχουν πολλὰ περιστατικὰ καὶ κίνητρα, ἅτινα προσδιορίζουν τὴν κίνησιν τῆς ἱστορίας, διὰ τοῦτο ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι εἰς θέσιν νὰ συλλάβῃ ἐκ τῶν προτέρων τὸ σχέδιον τῆς πορείας αὐτῆς.

δ) Τὸ κύριον γνώρισμα τῆς λογικῆς ἐνεργείας, ἄρα καὶ τῆς λογικῆς κινήσεως τῶν λαῶν, εἶναι ἡ συνείδησις τῆς ἐλευθερίας, καθ' ἣν ἐπιζητεῖται καὶ ἡ προσέγγισις τοῦ ἐπὶ μέρους πρὸς τὸ ὀλικόν.

Κριτική. Δὲν διαμφισβητεῖται ὅτι ἡ ἐλευθερία εἶναι ἡ οὐσία τῆς λογικῆς ἐνεργείας. Τὸ λογικὸν ὅμως δὲν διαδηλοῦται μόνον εἰς τὴν πραγματοποίησιν τῆς ἐλευθερίας, ἀλλὰ καὶ εἰς ἄλλας ἐκδηλώσεις ἢ ἐπιταγὰς τῆς ζωῆς. Ἐξ ἄλλου ἡ θέλησις δὲν προσδιορίζεται πάντοτε ἀπὸ τὸ ὑπερατομικὸν πνεῦμα ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ μεμαθημένον ἢ ἄλλας σκοπιμότητας.

ε) Ὅσοι συνειδητοποιοῦν τὴν λογικὴν ἐλευθερίαν, τὴν προσδιορίζουσαν τὰ ἱστορικὰ γεγονότα, ἄγονται εἰς πρόοδον.

Κριτική. Δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι ἡ ἐλευθερία μόνον ὁδηγεῖ εἰς πρόοδον. Διότι καὶ ἄλλοι παράγοντες σφουρηλατοῦν ταύτην. Εἶναι ὅμως

⁽¹⁾ Nik. Hartmann: Das Problem des geistigen Seins. 1933, σ. 172-176.

ἀληθές ὅτι ἡ ἐλευθερία οὐδέποτε εἶναι πραγματικὴ ἄνευ τῆς συνειδήσεώς της καὶ τοῦτο φανερῶναι ὅτι καὶ εἰς τοὺς ἄλλους παράγοντας, ἐφ' ὅσον συνειδητῶς κινεῖται ἡ ψυχὴ κατ' αὐτούς, ὑπάρχει ἡ τάσις πρὸς ἐλευθερίαν:

στ) Τὸ κέντρον τοῦ βάρους ἦτοι τὸ αἷτιον τῆς ἱστορικῆς πορείας δὲν εὑρίσκειται εἰς τὸ τέμα ταύτης, ὡς τοῦτο παρατηροῦμεν εἰς τὴν θεωρίαν τοῦ Fichte, ἀλλ' εἰς ἐκάστην βαθμίδα, διότι ἐκάστη ἐκ τούτων ἔχει τὴν ἰδιοτυπίαν της καὶ τὴν ἀξίαν της, ἀρκεῖ εἰς ταύτην νὰ συναντῶμεν τὰ συμπεράσματα τῆς προηγουμένης, δεδομένου ὅτι ἡ πορεία τοῦ πνεύματος δὲν στρέφεται πρὸς τὰ ὀπίσω.

Κριτικὴ. Εἶναι ἀληθές ὅτι ἐκάστη βαθμὶς παρουσιάζει μοναδικὴν τινὰ ἰδιοτυπίαν, ἥτις οὐδέποτε ἐπαναλαμβάνεται, πλὴν ὅμως δὲν σημειοῦται πάντοτε πρόοδος κατὰ τὴν πορείαν τῶν βαθμίδων, οὐδὲ πάντοτε ἐνέχει ἐκείνη βαθμὶς τὰ συμπεράσματα τῶν προηγουμένων ἐξελίξεων.

ζ) Ἐν τῇ αὐτοεξελίξει τοῦ γενικοῦ πνεύματος ἀναφαίνονται τὰ πνεύματα τῶν ἐπὶ μέρους λαῶν, διότι συνυφαίνονται τὰ στοιχεῖα τῆς ζωῆς τούτων μὲ τὸ οἰκτεῖον πνεῦμα.

Κριτικὴ. Τὸ πνεῦμα ἐκάστου λαοῦ παρουσιάζει ἰδιοτυπίαν τινὰ καὶ συνοχήν ἐν τῇ πορείᾳ του, ἐν ὅσῳ ζῆ, τοῦτο ὅμως — καθὼς καὶ τὰ πνεύματα τῶν ἄλλων λαῶν — δὲν ἀποτελεῖ στοιχεῖον τοῦ γενικοῦ πνεύματος, ἀλλὰ καταδεικνύει ἀπλῶς μόνον ἐπικοινωνίαν μετ' ἐκείνου, καθ' ἣν κατὰ ἓνα ὠρισμένον τρόπον ἐπηρεάζεται ἐκεῖνο ὑπὸ τούτου καὶ δὴ κατὰ τὴν φύσιν καὶ ἔντασιν τοῦ πνεύματος ἐκάστου λαοῦ.

η) Τὰ εἰδικὰ ταῦτα στοιχεῖα τοῦ πνεύματος ἐκάστου λαοῦ, δημιουργοῦνται τὴν ἰδιαιτέραν ἀπόχρωσιν αὐτοῦ, ἐπενεργοῦν εἰς ἐκάστην ἐποχὴν ἐπὶ τῶν ἀτόμων κατὰ τρόπον συναισθηματικὸν καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν σκοτεινὸν κατόπιν δὲ περισσότερον ἐνσυνειδήτως καὶ τοῦτο ἐπιτελεῖται μέχρι τῆς πλήρους συνειδητοποιήσεως αὐτοῦ τοῦ πνεύματος. Ἐκ τούτου ἕκαστος λαὸς ὀδηγεῖται πρὸς τὴν πραγματοποίησιν τῆς πνευματικῆς του οὐσίας.

Κριτικὴ. Εἶναι ἀληθές ὅτι εἰς ἕκαστον λαὸν ὑπάρχει ἡ ἀπόχρωσις αὕτη, ἥτις ἐπενεργεῖ ἐπὶ τῶν ἀτόμων κατ' ἀρχὰς κατὰ τρόπον σκοτεινὸν πρὶν ἀκόμη γίνῃ συνειδητῆ. Δὲν δυνάμεθα ὅμως νὰ θεωρήσωμεν, ὅτι ἀποτελεῖ ἡ ἀπόχρωσις αὕτη στοιχεῖον τοῦ γενικοῦ πνεύματος. Τοῦναντίον ἀποδεχόμεθα ὅτι αὕτη εἶναι διαμόρφωσις μιᾶς τάσεως, ἥτις ἔχει τὴν αἰτίαν εἰς διάφορα περιστατικά, ἅτινα ζῆ οὗτος ὁ λαὸς.

θ) Εἰς τὴν πορείαν ἐκάστου λαοῦ παρατηροῦνται αἱ περίοδοι τῆς νεανικῆς, ὠρίμου καὶ γεροντικῆς ἡλικίας. Κατὰ ταύτην τὰ ἄτομα κινοῦνται ἔχοντα ἐν μέρει συνείδησιν τῆς πορείας αὐτῆς, ἐνῶ παραλλήλως αἰσθάνονται ἑαυτὰ, ἰδίως κατὰ τὴν ὠριμον ἡλικίαν, ὡς μέρη τοῦ παγκοσμίου πνεύματος.

Κριτική. Είναι αληθές ότι βαθμηδόν αναπτύσσεται ἡ ζωτικότητα ἑνὸς λαοῦ καὶ ὅτι παρουσιάζεται ἀνθησις καὶ δύσις. Ἀλλὰ πλὴν τοῦ βιολογικοῦ παράγοντος καὶ ἄλλοι παράγοντες συμβάλλουν εἰς τοῦτο. Τοῦτο σημαίνει ὅτι μετὰ μίαν ἀνθησιν εἶναι δυνατόν ἐκ τῆς ἐπιδράσεως ἄλλων παραγόντων νὰ ἐπακολουθήσῃ νέα ἰδιότυπος καὶ οἰκεία πρὸς τὸν λαὸν αὐτὸν ἀνθησις. Συνεπῶς δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι τὰ ἄτομα ἔχουν ἀπολύτως τὴν βίωσιν, ὅτι εἶναι μέρη τοῦ παγκοσμίου πνεύματος.

ι) Ἡ ἐκ τῶν ἑνδον πραγματοποιήσις τοῦ πνεύματος ἑνὸς λαοῦ χρησιμοποιοῦν τὰ ἀτομικὰ πάθη ὡς μέσον ἐξυπηρετήσεως διὰ τὴν προσαρμογὴν τοῦ πνεύματος τοῦ λαοῦ τούτου πρὸς τὸ γενικὸν πνεῦμα, δεδομένου ὅτι τὰ πάθη, ὡς γνώρισμα τῆς ἀνθρωπίνης ἀτελείας, ἀποτελοῦν αἰτίαν διὰ νὰ διερεθίζεται ἡ τάσις πρὸς τὸ ὠλοκληρωμένον ἀγαθόν, τὸ ὁποῖον, ὡς κοινὸν ἀγαθόν, νοεῖται εἰς τὸ γενικὸν πνεῦμα.

Κριτική. Δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι ὁ λόγος τῆς ἱστορίας ἐξυπηρετεῖται μόνον ἀπὸ τὰ ἰδιωτικὰ πάθη τῶν ἀνθρώπων. Καὶ ἄλλα κίνητρα συμβάλλουν εἰς τοῦτο. Παρατηρεῖται ὅμως, ὅτι ἐξ ὅλων τῶν πτυχῶν τοῦ πνεύματος τοῦ λαοῦ μόνον ἡ πολιτειακὴ μορφή δύναται νὰ κρατηθῇ καὶ νὰ λάβῃ γενικὸν χαρακτήρα, ὅταν βεβαίως τὰ ἄτομα ταῦτα ἔχουν τὰ ἴδια διαφέροντα. Τοῦτο δὲ φανερώνει τότε ὅτι τὰ πάθη τῶν ἐπὶ μέρους σχετίζονται πρὸς τὸ τῆς πολιτειακῆς μορφῆς τοῦ γενικοῦ πνεύματος.

ια) Τὰ μεγάλα ἔργα τῶν ἀτόμων καὶ τὰς ἱστορικὰς φυσιογνωμίας στηρίζει ἡ λειτουργία τῆς ἐλευθέρως ἱστορικῆς συνειδήσεως τούτων.

Κριτική. Ἀλλὰ τὸ ἱστορικὸν ἄτομον κινεῖται καὶ ἀπὸ ἄλλα διαφέροντα.

ιβ) Ἀληθές εἶναι ὅ,τι ἐπιτελεῖται εἰς τὴν πορείαν τοῦ γίγνεσθαι τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος. Ἐν τούτῳ νοεῖται εὐτυχία καὶ αἰσιοδοξία.

Κριτική. Δὲν δικαιολογεῖται πάντοτε τοιαύτη ἀντίληψις εὐτυχίας καὶ αἰσιοδοξίας, διότι πολλὰ σοβαρὰ καὶ ἀληθῆ εἶναι ἀνεκδήλωτα καὶ ἡ συνέπεια αὐτῶν ἀναφαίνεται εἰς τοὺς ἐπιγόνους.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καταδεικνύεται ὅτι ὁ Nik. Hartmann ἀναγνωρίζει εἰς τὰς ὡς ἄνω θέσεις τοῦ Hegel πολλὴν ἀξίαν. Ἰδιαιτέρως ἀποδέχεται τὴν δυναμικότητα, τὴν ὁποῖαν παρουσιάζει τὸ πνεῦμα ἑνὸς λαοῦ, ὅπερ ἐμφανίζει ἰδιοτυπίαν ἑναρμονιζομένην πρὸς τὰ διάφορα βιώματα αὐτοῦ. Δὲν ἀποδέχεται ἔν τούτοις ὅτι τὸ πνεῦμα ἐκάστου λαοῦ καταλήγει ἐν τῇ ἐξελίξει του πρὸς τὸ Γενικὸν παγκόσμιον Πνεῦμα προσαρμοζόμενον κατὰ θεϊκὸν σχέδιον πρὸς ἐκεῖνο, ἀλλ' ὅτι αὐτοεξελίσσεται τοῦτο κατὰ τὰς ἐπιρροὰς τῶν ποικίλων αὐτοῦ περιστατικῶν. Οὕτω παρ' ὅλην τὴν ἰδεαλιστικὴν αὐτοῦ κατεύθυνσιν προσβλέπει τὰς θέσεις τοῦ Hegel μὲ κριτικὴν σκέψιν περιστέλλουσαν τὸν ἀπόλυτον ἰδεαλισμὸν ἐκείνου.

Ἡ ἀξία ἔν τούτοις τῶν ἀπόψεων τοῦ Hegel εἶναι ἀπαραγνώριστος.

Ἡ συγκρότησις τοῦ συστήματος αὐτοῦ ἤσκησε σοβαρωτάτην ἐπίδρασιν ἐφ' ὅλης τῆς μεταγενεστέρως σκέψεως. Γενικῶς δὲ εὐρίσκομεν ὅτι καὶ ἡ θεωρία τοῦ Hegel συνδέει τὸ πνεῦμα τῆς ἱστορίας τῶν λαῶν μετὰ **μεταφυσικῶν στοιχείων**. Τοῦτο κυρίως ἀπαντῶμεν εἰς τὸ γεγονός ὅτι εἰς τὴν ἀνωτάτην βαθμίδα τῆς ἱστορικῆς ζωῆς ἔχομεν τὴν ἀπόλυτον συνειδητοποίησιν τοῦ ἀρχικοῦ Λόγου καὶ ὅτι εἰς τὴν βαθμίδα ταύτην, τὴν ὑπερχρονικὴν καὶ ὑπεροπικὴν, ὑπάρχει καὶ ἡ συνείδησις τῆς ἀπολύτου ἐλευθερίας.

Δὲν ἀσχολοῦμεθα μὲ τὰ συστήματα ἄλλων φιλοσόφων ἀρκούμενοι μόνον νὰ ἀναφέρωμεν ὅτι πρὸς τὴν ἰδίαν μεταφυσικὴν ἀποψιν κλίνουν καὶ οἱ κατωτέρω: Ὁ ἄραφ ἱστορικὸς Ibn Khaldun (1332-1406), ἐκ Τύνιδος, ὅστις ἐξήτει νὰ ἐρμηνεύσῃ τὰ φαινόμενα, ἅτινα συνδέονται μετὰ τῆς πολιτιστικῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων καὶ νὰ χαρακτηρίσῃ τὴν κοινωνικὴν κατ'ἄστασιν αὐτῶν, ἐν ᾗ παραλλήλως καταξιώνει τὸ κλίμα καὶ τὸ ἔδαφος διὰ τὴν ζωὴν ἐκάστου λαοῦ. Ἐπίσης ὁ Γάλλος ἱστορικὸς καὶ φιλόσοφος Montesquieu Charles de Secondat (1689-1755), ὑπέρμαχος τοῦ πνεύματος τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὅστις εἰς τὸ ἔργον του «De l'esprit des lois» τονίζει ὅτι ἕκαστος λαὸς ἔχει ἰδίους νόμους καὶ ἴδια πολιτικὰ συστήματα ἑναρμονιζόμενα πρὸς τὴν ἰδιοτυπίαν τῆς ζωῆς του, ἥτις καλλιεργεῖται ἀπὸ κλιματολογικοὺς καὶ γεωγραφικοὺς παράγοντας. Οἷτως ἐξ αἰτίας τῶν φυσικῶν καὶ ἱστορικῶν αἰτημάτων τὸ πνεῦμα ἐκάστου λαοῦ εὐνοεῖται ἀπὸ ὠρισμένον δίκαιον καὶ ὠρισμένους νόμους, οἵτινες, ἐφ' ὅσον ἰσχύουν, στηρίζουν τὴν ζωὴν τοῦ λαοῦ τούτου ἐπὶ ὑγιῶν κοινωνικῶν βάσεων.

Συμπέρασμα. Ἐκ τῶν ἐκτεθέντων συνάγομεν συμπεράσματα, ἅτινα ἐν πολλοῖς συμφωνοῦν μὲ τὰς διδασχὰς τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων τῆς ἀρχαιότητος. Ὅπως δηλαδὴ ἐγνωρίσαμεν εἰς ἐκείνους τὴν συσχέτισιν τοῦ περιεχομένου τῆς Φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας μετὰ μεταφυσικῶν στοιχείων οὕτω καὶ ἐνταῦθα ὑπὸ τῶν μνημονευθέντων ἐκπροσώπων τῆς μεταφυσικῆς ἀπόψεως διατυπῶνται ἡ ἀντίληψις ὅτι *εἰς τὴν παναρχαίαν ἐποχὴν ὑπῆρχεν ὁ χρυσοῦς αἰὼν διὰ τὸ ἀνθρώπινον γένος καὶ ὅτι ἐπῆλθεν ἐκεῖθεν ἡ πτώσις ἢ ἕκ τινος ἀπολύτου ὑποστάσεως ἢ γένεσις καὶ ἡ δημιουργία μὲ τὴν συνέπειαν νὰ κινηθῇ πλέον τὸ γένος τοῦ ἀνθρώπου πρὸς νέαν εὐτυχίαν, εὐτυχίαν δμως συνειδητήν*. Διότι εἴτε θεωρηθῆ ὅτι ἐπιτελεῖται ἡ ἐξέλιξις τοῦ ἱστορικοῦ βίου κατὰ προδιατεταγμένην ἁρμονίαν καθορισθεῖσαν ὑπὸ τῆς Προνοίας τοῦ Ὑψίστου (Leibnitz), εἴτε ὅτι πραγματοποιεῖ ἡ ἐξέλιξις αὕτη ρυθμὸν καὶ ἁρμονίαν ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι πηγὴ τοῦ παντός (Herder), εἴτε ὅτι κινεῖται πρὸς ἐκπλήρωσιν ἑνὸς χρέους ὑπερβατικῶς μὲν θεμελιουμένου, ἐπὶ τοῦ ὄπλισμοῦ ἐν τούτοις τῆς ψυχῆς διὰ τελείων δυνάμεων, τοῦ λόγου, στηριζομένου καὶ ὡς ἐκ τούτου τὴν λειτουργίαν ἀνωτέρας τινὸς ἀρχῆς διαπιστουῦντος (Kant), εἴτε ὅτι κα-

θορίζεται εκ τῆς παντοδυναμίας τοῦ Ἐγὼ ἢ ἐξέλιξις τῆς ἱστορικῆς ζωῆς (Fichte), εἴτε τέλος ὅτι πραγματοποιεῖ αὕτη τὰ αἰτήματα τοῦ ἀπολύτου Λόγου (Hegel), ἢ προϋπόθεσις τῆς ἰδεώδους ἀρχῆς εἶναι βασική. Ἐκ τῆς ἀρχῆς ταύτης δι' ἰσχυρῶν δυνάμεων ἐφοδιασθεῖσα ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξις κινεῖται πρὸς μίαν τελείωσιν, πρὸς νέον χρυσοῦν αἰῶνα, εἰς τὸν ὅποιον ἐν τούτοις ἡ ἐλευθερία θὰ κυριαρχῇ ὡς παράγων δημιουργηθεῖς καὶ ἀποκτηθεῖς διὰ τῆς λογικῆς ἰκανότητος τῶν ἀνθρώπων. Τοιοῦτότρόπως κατὰ τὴν ἀποψιν ταύτην ἡ κίνησις τοῦ ἱστορικοῦ βίου ἔχει σκοπὸν τὴν ἀπόκτησιν τῆς ἐλευθερίας ἐκείνης, ἣτις θὰ ἐναρμονίζεται καὶ πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ Λόγου καθοριζομένην. Ὑπὸ τὸ γνῶρισμα τοῦτο ἡ τελείωσις τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ἀποτελεῖ αἷτημα ἠθικόν.

Ἡ Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας ὑπὸ τὸ σύγχρονον πνεῦμα αὐτῆς δὲν δύναται νὰ μείνῃ ἀδιάφορος πρὸς τὴν θεωρίαν τῆς μεταφυσικῆς ταύτης ἀπόψεως, διὰ τοὺς ἐξῆς λόγους :

α) Διότι παρέχει διδάγμα ὡς πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς ἐξελέξεως τοῦ ἱστορικοῦ βίου, ὅστις ἀποτελεῖ κοινὸν πόθον. Τὸ τέρμα τοῦτο ὄχι μόνον ἀποτελεῖ αἰτίαν νὰ καλλιεργῆται ἡ ἰδεώδης κατεύθυνσις τῆς ἀνθρωπίνης δημιουργίας ἀλλὰ καὶ νὰ ἀπαμβλύνη τὸν ἀντίκτυπον, τὸν ὅποιον ἀσκοῦν τὰ πλήγματα ἐκεῖνα, ὅσα εἶναι ἀναπόφευκτα διὰ τὴν ἀνθρωπίνην ζωὴν.

β) Διότι ἐναρμονίζεται πρὸς τὴν Χριστιανικὴν διδασκαλίαν, ἣτις παρέχει τὴν λύτρωσιν ἀπὸ τὰς δυσχερείας τῆς ζωῆς.

γ) Διότι συνδέεται ἡ ἐξέλιξις τοῦ ἱστορικοῦ βίου μετὰ μεταφυσικῶν κινήσεων, τὰ ὅποια δὲν θεωροῦνται πλέον ἀνεδαφικά, ἐφ' ὅσον τὸ περιεχόμενον τῆς συγχρόνου Φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας κινεῖται ἤδη πρὸς πλαίσια εὐρύτερα τῆς ἰκανότητος τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου. Τὴν δὲ φύσιν καὶ σημασίαν τούτου θὰ ἐξετάσωμεν διεξοδικώτερον εἰς τὸ οἰκτεῖον κεφάλαιον τῆς ἐρμηνείας τοῦ ἱστορικοῦ γένεσθαι.

β'. Φιλοσοφικὴ ἀποψις.

Ἡ ἀνωτέρω μνημονευθεῖσα ἀποψις, ἣτις, ὡς εἶδομεν, ἐκυριαρχήσεν ἰδίως κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα, δὲν ἰκανοποιεῖ τὸ πνεῦμα τοῦ 19ου αἰῶνος. Ἦδη πλὴν τῶν θεωρητικῶν σκέψεων, τῶν διατυπουσῶν περιεχόμενα προσανατολιζόμενα πρὸς μεταφυσικὰς σφαίρας, ἀναφαίνονται καὶ νέα προσπάθειαι, αἵτινες ἐπιζητοῦν ἀφ' ἑνὸς μὲν νὰ διερευνηθῇ τὸ πλάτος τῆς Ἱστορίας καὶ ἐπὶ φαινομένων ἐξελέξεως τῆς ἀνοργάνου φύσεως, ὡς καὶ ἐπὶ τοῦ ἴκου καὶ φυσικοῦ βασιλείου, μὲ τὴν βεβαιότητα ὅτι ταῦτα προσδιορίζουν τὰ τινα τρόπον τὴν μορφήν τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, ἀφ' ἑτέρου δὲ νὰ ρευνηθῇ ἡ ἱστορικὴ πορεία φιλοσοφικώτερον καὶ νὰ ἐξετασθῇ τὸ ἱστορικὸν γίγνεσθαι διὰ μέσου τῶν αἰτίων του. Καὶ ἡ μὲν διεύρυνσις ὀδηγοῦσα, ὡς εἶδομεν, γενικῶς εἰς ἀμβλυνσιν τῶν ἐθνικῶν γνωρισμάτων τῆς ζωῆς ἐκάστου λαοῦ καὶ κατὰ συνέπειαν εἰς τὴν ἀδυναμίαν τῆς κατανοήσεως τῆς